

Um hinn sársaukandi sársauka

eða Persónur leiða höfund sinn til heljar¹

Er nokkur tjáning án þjáningar? Er til það bókmenntaverk sem inniheldur ekki dágóðan skammt af sársauka? Ég efast um það. Tökum bara *Lólítu*, *Stríð og frið*, *Grasið syngur*, *Dalalíf* (hin íslenska *Stríð og friður*) eða nýlegri bækur eins og *The Underground Railroad*, *Lincoln in the Bardo* og *Einu sinni var í austri*. Í öllum þessum bókum er fólk þjakað af þjáningu, fast í ánaud eða bugað af þröngsýnu umhverfi, þrælar sinna eigin sjúku kennda, syrgjandi látin börn, læst í þrúgandi hjónabönd eða þá að karakterinn er kvæntur daðurdrós sem finnur sér nýjan elskhuga í hverri viku eins og Pierre, hin stóra aðalpersóna Tolstojs.

Á uppvaxtarárum mínum sátu gömlu meistararnir gjarnan á Mokka. Þetta voru ljóðskáld og þýðendur, spekingar og spékaupmenn, vel lesnir menn og víðlesnir, pípureyk og þungbrýndir af visku; sjálfur hæstiréttur íslenskrar menningar. Viðkvæði þeirra við nýjustu textum var oftlega: „Það vantar alveg lífsháskann í þetta“. Var þetta tilvitnun í meistara Stein Steinarr, mesta ljóðskáld Íslands á tuttugustu öld, hinn andlega föður Mokka-meistaranna. Hann hafði í viðtali við Birting árið 1955 verið spurður út í nýútkomna bók, *Ljóð ungra skálda*. Svar hans var á þessa leið: „Í fljótu bragði virðist mér vanta lífsháskann í þessa bók. Menn verða ekki mikil skáld nema því aðeins að þeir komist í mikinn lífsháska, séu leiddir út undir högg eins og Þórir jökull eða flæði á skeri suður í Kópavogi eins

¹ Textinn sem hér birtist var upphaflega fluttur sem fyrirlestur á alþjóðlegu ráðstefnunni Svipbrigði sársaukans (e. *The Many Faces of Pain*) sem haldin var 1.–3. september 2017 í Háskóla Íslands. Að ráðstefnunni stóðu Stofa í hugrænum fræðum, Háskóla Íslands, Gervigreindarsetur Háskólans í Reykjavík og Hjúkrunarfræðideild Háskóla Íslands í samvinnu við Reykjavík – Bókmenntaborg. Markmiðið með ráðstefnunni var að leiða saman fræðimenn og rithöfunda sem hittast of sjaldan, fá þá til að bera saman bækur sínar og efla þannig skilning á fyrirbærum sem flestir þekkja af eigin raun.

og Jón gamli í Digranesi. Við gömlu mennirnir erum kannski ekki mikil skáld, en það litla sem við erum, erum við sökum þess að við vorum eitt sinn í háska staddir.“

Sem ungur maður hafði ég ímugust á þessu lífsháska-tali. Ég ólst upp í sexunni og sjöunni, á háskalausum velmegunartímum, þegar allir höfðu vinnu og hitastigið innandyra fór aldrei niður fyrir 25°. Okkar stærsti vandi var: Afhverju spila þeir ekki Pink Floyd í útvarpinu?

Hvernig áttum við að geta orðið skáld og listamenn? Hvernig í ósköp-unum gátum við orðið okkur úti um lífsháska?

En smám saman náðum við að fikra okkur í átt að honum; við kynntumst honum í gegnum okkar eigin skáldsagnapersónur: Því dýpra sem við köfuðum í þær, því meiri sársauka fundum við, angist og örvæntingu, allt þetta sem brennur svo nærri lífsháskanum.

Hér eru nokkrar af mínum eigin persónum:

Ungur maður svo þjakaður af þunglyndi að hann reynir að verða sér út um alnæmis-smit í rauða hverfi Parísarborgar. Reiður bloggari á landsbyggðinni sem missir vinnuna, móður sína, kærustuna og nýfætt barn sitt allt í sömu bókinni. Ung íslensk stúlka sem endar sem kynlífsþræll rússneskra hermanna í Berlín undir lok Seinna stríðs.

Sem rithöfundur lærir maður smám saman að koma karakterum sínum í klípu, og láta þá upplifa sannan sársauka, fara með þá niður til heljar og (oftast) upp aftur. Hið sanna drama verður til „þegar gott fólk lendir í mjög vondum málum“, eins og sannfróðir segja. Ég sem ólst upp í hinu fullkomna þjóðfélagi og átti fullkomna æsku fann því loks „lífsháskann“ í gegnum ritstörfín. Ég hafði byrjað á því að skrifa skáldsögu um unga stúlku sem „þjáist“ fyrir það eitt að finna ekkert til að þjást útaf, í hinum flata nútíma, og aðra bók um konu sem „þjáist“ fyrir það eitt að vera ekki nógu fræg, aðeins til að komast svo að því að gömlu Mokka-meistararnir höfðu haft rétt fyrir sér: Bókmenntakakan verður ekki bökuð nema með hálfum bolla af „lífsháska“.

En hvernig gat maður skrifað um lífsháska þegar maður hafði engin kynni af honum sjálfur? Þurfti maður ekki að hafa upplifað hann á eigin skinni? Allar gömlu kempurnar, Dickens, Ibsen, Nabokov, höfðu í æsku sinni upplifað hrun fjölskyldunnar, gjaldþrot; séð hana hrpa úr millistétt niður í lágstétt eða úr aðalslífi í útlegð. Maður hefur á tilfinningunni að þær upplifanir hafi setið í þeim og orðið þeim eldsneyti sem knúði þá áfram síðar meir. Og já, jafnvel Shakespeare sá föður sinn falla um flokk,

frá því að vera einn af góðborgurum Stratford-bæjar til þess að verða bæjarskömm, að líkindum vegna drykkju.

Fyrir tveimur árum þýddi ég *Óþelló* eftir Shakespeare, leikverk sem er svo sannarlega hlaðið sársauka, sorg og djúpri klikkun. Samt sem áður hafa þær línur sem fjalla um minnsta sársaukann lifað hvað sterkast með mér. Þær eru úr fjórðu senu þriðja þáttar: Desdemóna reynir að skilja reiði manns síns. Hennar skýring er sú að eitthvað pólitískt smámál hljóti að hafa eittrað huga hans. Þegar menn séu uppteknir af stórum málum þá reyti smáu málin þá til reiði. Hún segir við Jagó: „Varla þarf nema vægan verk í fingri / til þess að hraustir limir okkar emji.“ Samsagt: Jafnvel smæsta sár í okkar smæsta fingri getur fengið allan líkamann til að finna til á við þann litla fingur. Aðeins þarf örlítinn verk til að trufla allt kerfið. „Brunnur“ sársaukans þarf ekki að vera stór.

Eins og flest allt úr penna Shakespeares er það komið beint af skepnum, beint úr lífinu sjálfu, í þessu tilfelli beint af þeirri hönd hans sem stýrir pennanum. Og eins og flestallt úr penna Shakespeares er um „sannindi“ að ræða. Öll höfum við lent í því að smáskurður á fingri spilli vinnudeginum. Og þegar það gerist nú er ég minntur á þessar línur í *Óþelló*, er ég minntur á hendur Shakespeares, og fyrir vikið verður sárið aðeins skárri. Shakespeare er sannur læknir.

Þannig að bókmenntirnar hafa þá kannski einhvern lækningarmátt. Kannski segi ég, því ég efast um að nokkur hafi hætt við sjálfsmorð eftir að hafa séð *Hamlet*, en ætli við getum þó ekki sammælt um að með því að fjalla um sársaukann geti bókmenntirnar hjálpað okkur að umbera hann, gefið okkur færi á því að hugleiða hann, sem aftur auðveldi okkur að takast á við hann. Hér kemur reyndar litli ljóti hégómaguðinn líka við sögu, því bara sú staðreynd að líka hann, Shakespeare, hafi glímt við pappírsskurð á fingri, fær okkar eigið sár til að lúkka vel.

Á undanförunum árum hafa bókmenntirnar í auknum mæli snúið sér að sársauka sprottum af kynferðislegu ofbeldi og kynþáttahyggju. Flest þau nýju verk hafa komið frá „nýjum svæðum“, úr fjarlægum löndum og/eða úr heimkynnum minnihlutahópa eða ríki kvenna. Allt í einu er heimurinn opinn fyrir þessum yrkisefnum, þau eru ekki lengur tabú. Heilu akrarnir blasa við, alsettir sársaukablómum, frá Íslandi til Afríku, frá Afganistan til Los Angeles. Allt í einu er hlustað á þúsund raddir, hinn dæmigerði met-söluhöfundur okkar daga er svört kona frá Nígíeríu sem hefur sjóðheita og sársaukafulla síð-nýlendu-sögu að segja. Þessir nýju straumar hafa verið

ærið velkomnir í vestrænum lestrarstólum, hvar sumir eru enn að melta og glíma við skáldsögu sem fjallar um þá ógurlegu sálarkvöl sem þjakar hinn vestræna hvíta miðaldra karlmann vegna þess að honum hefur enn ekki tekist að nauðga stúlkubarninu sem hann er svo ástfanginn af.

Tabú eru til að fást við og rithöfundar hafa löngum dregist að þeim. Tabú eru tabú vegna þess að þau eru bæði full af sársauka og geta valdið sársauka. Í dag finnst okkur stundum eins og engin tabú séu lengur til, tilfinningin er sú að öll viðkvæmstu mál plánetunnar hafi þegar verið tækluð á prenti. Það er auðvitað blekking. Það verður aldrei skortur á tabúum.

Eins og áður sagði höfðu ritstörfin kennt mér að leita „lífsháskans“ og láta persónur mínar upplifa sársauka: Smám saman lærði ég að senda þær niður til heljar. En ég var alltaf að skrifa um skáldaðar persónur, alltaf að fjalla um sársauka annars fólks. Ég skrifaði aldrei um mitt eigið líf, vann aldrei beint úr eigin reynslu. Þegar ég hinsvegar skrifaði loks mína fyrstu sjálfsævisögulegu bók (*Sjóveikur í München*, sem lýsir einum vetri í lífi mínu 1981-82) var ég orðinn svo vanur því að leita „lífsháskans“ í lífi annarra og fylgja uppdiktuðum karakterum til helvítis að fyrr en varði hafði ég dröslað aðalpersónunni, Ungum manni, niður til heljar; persónu sem að þessu sinni var ég sjálfur.

Aðferðin hjálpaði mér þannig við að grafa niður í mína eigin fortíð og hér fann ég það sem má með sanni kalla „lífsháska“. Ég hafði þá kynnst honum, þrátt fyrir allt. Unglingslegt óþol gagnvart gömlu Mokka-meisturunum hafði einungis blindað mér sýn. Ég kom ekki auga á minn eigin háska. Það tók mig þrjátíu ár að horfast í augu við hann og opinbera þá staðreynd að ungum hafði mér verið nauðgað af ókunnum manni í ítalskri stórborg. Það tók mig þetta langan tíma að geta talað um það, skrifað um það. Ég hafði falið það svo djúpt í sál minni að það þurfti reyndan höfund til að grafa niður á það. Rithöfundurinn í mér sagði: Þar sem ÉG er að skrifa um versta vetur ævi ÞINNAR neyðist ég til að taka fyrir versta atburð hans, hann verður ekki undanskilinn.

Þannig kom það til að ég skrifaði um þessa reynslu mína í skáldsögunni *Sjóveikur í München* sem kom út hjá JPV haustið 2015. Ég velti því stundum fyrir mér hvort ég hefði gert það ef ekki hefðu opnast hinir óþekktu aktrar sársaukans og ég minntist áður á. Hérlendis höfðu líka svo margar hurðir opnast á undanförunum árum, frá Free the Nipple til Druslugöngunnar, og eru enn að opnast, nú síðast: #HöfumHátt og #metoo. Kannski hefði ég samt sem áður látið vaða, en kannski ekki. Ætli ég geti þó ekki sagt að með

allar þessar byltingar í kringum mig taldi ég mig öruggari, fann ég fyrir skjóli, ég gat verið nokkuð viss um að mæta skilningi. Þetta var allavega ekki lengur tabú eða hvað?

Í skáldsagnaskrifum mínum upplifði ég hér í fyrsta sinn lækningarmátt bókmenntanna. Það var auðvitað ekki auðvelt að skrifa um þessa hræðilegu nótt heilum þrjátíu árum síðar (hér naut ég þó reynslu minnar sem leiðsögumaður um víti fyrir skáldaða ferðamenn) en það reyndist einnig vera heilandi, líkt og síðbúin áfallameðferð fyrir sálina. Og aldrei hafði ég betur upplifað forréttindin sem fylgja því stundum að vera rithöfundur. Hér gat ég í senn skrifað mig undan þungu fargi og notað það sem efni í góðan kafla.

Þá var það skref að baki. Vissulega erfitt, en því fylgdi líka vellíðan. Og síðan kom bókin út. Nauðgunin var ekki höfuðatriði í skáldsögunni en þó mikilvægur þáttur, einskonar holdlegur hápunktur sársaukans sem ég upplifði þennan vetur og vildi lýsa í bókinni. Og auðvitað heyrði ég strax fyrir mér spurninguna: „Gerðist þetta í alvörunni?“ Og auðvitað var ég tilbúinn að svara: „Já, þetta er sjálfævisöguleg skáldsaga. Það væri nú ansi fáránlegt af mér að dikta slíkt upp.“ Ég ætlaði ekki að fela mig á bakvið eitthvert skáldskaparhjal, eitthvað „bókmenntirnar lúta sínum lög-málum“-bull. Slíkt hefði ekki bara verið absúrd heldur einnig merki um heigulshátt. Kynningarviðtölin fóru af stað og í einu þeirra kom ég út úr skápnum: Já, mér var í alvöru nauðgað. Daginn eftir mátti lesa á flestum vefmiðlum landsins nánast sömu fyrirsögnina: „Hallgrími Helgasyni var nauðgað“. Ég horfði á þetta með hryllingi, í nokkrar mínútur – hvað í andskotanum hafði ég gert núna? – uns það rann upp fyrir mér að þessi fyrir-sögn hafði auðvitað sést hundrað sinnum áður, en alltaf um konur, aldrei um karlmann. Það var kominn tími til, hugsaði ég.

Dagana á eftir urðu ýmsar umræður og ég fékk að auki góðar kveðjur. Fjölmargir (reynndar 90% af þeim konur, „vittrara kynið“) urðu til að klappa mér á bakið, læka á Facebook og senda stuðningskveðjur: Gott hjá þér að koma út með þetta. En í vikunni þar á eftir kom eitthvað sem ég hafði gleymt að reikna með, því nú létu gömlu karlarnir til skarar skrifa: Þarna gerðir þú mistök, „maður á aldrei að afhjúpa sína veikustu bletti“ skrifaði þekktur eldrimaður í pósti til mín. (Og ég sem hélt að listin snerist m.a. um það að vinna með sína „veikustu bletti“.) Þá skrifaði gamall geðlæknir blaðgrein um það sem hann kallaði „Aumingja vikunnar“ og fyrrverandi ritstjóri tók undir og talaði um „sálræna stólpípu“. Loks steig fram kollegi í

okkar skrifandi stétt, virtur höfundur um áttætt, og sakaði mig um að hafa sett nauðgunarsenuna í bókina í þeirri von að hún seldist betur. Og klykkti síðan út með: „Hvaða kynvillingur hefur haft svona slæman smekk?“ Ég endurtek: „Hvaða kynvillingur hefur haft svona slæman smekk?“

Vá. Þetta var svo klikkað. Og skrýtið. Þetta voru viðbrögð sem ég hafði alveg gleymt að ímynda mér. Svo mikið hatur, svo mikil reiði. Ég varð hálf dofinn. Að sjálfsögðu kviknaði í Fésbókinni og auðvitað var þetta svolítið erfitt, og einna sorglegast að sjá „menntað gáfufólk“ verja höfund greinarinnar með þeim rökum að hann hefði eitt sinn skrifað góðar bækur. En samt sem áður var þetta ekki svo slæmt, þessi tiltekni höfundur var hvort eð er þekktur fyrir úreltar og öfgafullar skoðanir, kvenfyrirlitningu og samúð með nauðgurum, og auðvitað eru hæfileikar engin trygging gegn heimsku. En svo gerðist það nokkrum dögum síðar að ég var í bílnum og heyrði óvart manninn í útvarpinu lesa fram pistilinn, þann sem rithöfundurinn aldni hafði skrifað um mig. Já, í helsta menningarþætti Ríkisútvarpsins okkar heyrði ég stjórnandann fara með þessi orð, og það jafnvel af einhverskonar þórðarlegri kæti: „Hvaða kynvillingur hefur haft svona slæman smekk?“

Hér var mér öllum lokið. Gamall sársauki tók sig upp. Á nokkrum andartökum hrapaði ég aftur niður í gamla helvítið mitt, allt í einu leið mér eins og mér hefði verið nauðgað aftur. Mér var gert að ganga í gegnum þetta enn á ný. Það var sálarlamandi ferli. Þetta var erfiðasta útgáfuvertíðin. Og nokkrum vikum síðar var ég mættur í viðtal á Stígamótum, sat þar í þolendastólnum og opnaði mig fyrir ráðgjafa, þrjátíu árum of seint, en samt svo fullur af glænýjum sársauka. Þarna lærðist mér að nú væri ég að ganga í gegnum það sama og allar konurnar, stelpurnar, (og nokkrir karlmenn) mega ætíð upplifa þegar þau opinbera reynslu sína. Þegar þú sem brotaþoli segir frá glæpnum færðu strax mikinn stuðning en líka reiði; það er nefnilega alltaf til fólk sem er til í að ásaka ÞIG fyrir það sem þú þurftir að þola. Fyrirbæri þetta er vel þekkt í fræðunum og kallast á ensku „secondary victimization“; endurupplifun brotaþola. Mér var kastað 30 ár aftur í tímann, ég var niðurlægður á ný og lá eftir nakinn og hjálparvana.

Ég hafði farið frá því að yrkja um sársauka annarra til þess að fjalla um minn eigin og nú upplifði ég sársaukann sem fylgdi því að gefa þann sársauka út.

En þegar ég hugsa til þessa nú, þremur árum síðar, þykist ég vita að allt var það nauðsynlegt. Þessi eftir-útgáfu-sársauki var hluti af hinu langa

bataferli. Mér fannst ég ekki festast í þessum sárindum, og vona að ég hafi komist sæmilega frá þeim. Í heildina líður mér betur nú en áður, á einhvern dulinn hátt upplifir maður sig sterkari, frjálsari, heilli. Það var mun erfiðara að ganga í gegnum þetta en ég átti von á, en maður vonar líka að þetta hafi verið til góðs. Kannski breytir þetta líka og bætir mann (vonandi) sem rithöfund. Og kannski finna einhverjir lesendur hjálp í því að lesa um þessa reynslu. Glíman við slíkan sársauka er því miður of löng en hún hefur líka margt að gefa.

Samsagt: Hryllingurinn sem ég upplifði ungur hjálpaði mér að föndra sársauka handa öðrum og losa mig við minn eigin. Án þess að gera mér grein fyrir því hafði mér tekist, líkt og sárinu á litla fingri Shakespeares, að dreifa sársauka einnar nætur í margar bækur. Þar var kominn „brunnurinn“ sem ég hafði þá ausið úr.

Í seinni tíð á ég til að bregða mér í Mokka-stellingarnar heima í stofu, sitjandi í hægindastól síðla kvölds, á inniskóm í baðslopp, með glas af skosku viskíi, flettandi bókum ungskáldanna. Muldra ég þá gjarnan með sjálfum mér:

„Það vantar alveg lífsháskann í þetta.“

HALLGRÍMUR HELGASON

Myndlistamaður, rithöfundur og þýðandi

helgason.hallgrimur@gmail.com